

*“Schrik niet, ik wreek geen kwaad, maar dwing tot goed
Straf is mijn hand, maar lieflijk mijn gemoed”
(tekst boven Spinhuis, A'dam, 1597)*

Wim Verzelen

Disciplineren en emancipatie: het DNA-profiel van het sociaal werk

Is sociaal werk disciplinerend of juist emanciperend, bevoogdend of ontvoogdend of allebei tegelijk? Om dat te achterhalen volgen we een klassieke, maar verhelderende historische lijn. We vertrekken bij de verre achtergrond van het sociaal werk vanaf de late Middeleeuwen, kruisen het scharnier van de 19^e Eeuw en gaan door tot nu. We staan stil bij ankerpunten die voor Nederland en/of Vlaanderen illustratief zijn. Die momenten onderzoeken we op de spanningsverhouding tussen dwingen en bevrijden.

Het is verleidelijk om sociaal werk te zien als een factor van maatschappelijk gestuurde disciplineren. Sprekend voorbeeld daarvan is te vinden in *Welzijn en discipline* van H.C.M. Michielse (1989). Eigen aan de sociaalwetenschappelijke conjunctuur van dat moment, volgt hij de analyselijnen van Foucault. [Michel Foucault](#) (1926-1984) smeerde zijn disciplineringshese uit over alle reacties van heersende groepen op marginaliteit en afwijkend gedrag van anderen. Zo kon Michielse sociaal werk en zijn historische voorlopers duiden als een conformerend integratie-instrument, ingezet door dominante maatschappelijk groepen. Wie afwijkt, probleemgedrag vertoont of zich onttrekt aan de heersende normen en moraal, wordt aangepakt. Zij het veelal subtiel! Als je dit doortrekt tot actuele interventies als bemoeizorg, inburgering en ‘dwingen tot werk’, dan lijkt dat al snel voldoende om sociaal werk integraal te karakteriseren als een continue beheersings- en bestraffingsstrategie. Als we sociaal werk van binnenuit aan het woord laten (bvb. via de internationale definitie) dan is eenzelfde eendimensionale reactie merkbaar. Maar dan precies om het tegendeel te beweren: juist emancipatiegerichtheid zou kenmerkend zijn! En dan wordt verwezen naar armoedebestrijding, ondersteuning van collectieve belangen en verbinding met emancipatiebewegingen tot de specifieke, zelf opgeëiste, taak van ‘*empowerment*’.

Beide posities leveren een beeld op van een snelle en wellicht (té) gemakkelijke oversimplificatie. Sociaal werkers zelf plaatsen zich graag op de ene emanciperende pool, terwijl de buitenwereld de disciplinerende pool aanwijst als dominant. Disciplineren en emancipatie spelen echter gelijktijdig! In de praktijk sluiten ze elkaar niet uit, maar werken ze net op elkaar in (geen emancipatieperspectief zonder disciplineringsaccenten en omgekeerd!). Daarvoor is het beeld van een DNA-streng geschikt om aan te geven hoe sterk deze polen tot de natuur van het sociaal werk behoren.

Kijken naar de voorgeschiedenis

Middeleeuwen

De diepere *roots* van sociaal werk vinden we in de middeleeuwse *charitas* (naastenliefde), als centrale factor van armoedebeheersing. Armoede is een beproeving door God, de armen moeten hun lot nederig dragen. Maar de rijken zijn wel verplicht om die armen te ondersteunen.

De maatschappelijke handleiding voor de omgang met wie ‘getroffen is’, is zuiver religieus, zij het ingegeven door maatschappelijke berekening. Om de hemel te verdienen is het een individuele plicht van de niet-armen om de [werken van Barmhartigheid](#) na te leven. De religie stuurt de beheersing, waarbij t.a.v. de armen en marginalen een moraliserende zedelijke ondertoon geldt. Dit soort zedelijke disciplineringsacties zal tot in de 19^e Eeuw blijven doorstralen.

Uit onderzoek (Boden, Dumoulyn) blijkt echter meteen ook hoe die middeleeuwse strategie, eigen tegenstrategieën van armen zelf oproept, zoals de laatmiddeleeuwse opstanden van ‘creesers en quaden’. Die middeleeuwse disciplineringsacties moeten ook heel exact in hun context worden gezien, verbonden met niet alleen economische maar ook sociaal-culturele factoren. Illustratief hiervoor is het feit dat ‘armen en gebrekkigen’ een uiterlijk teken opgespeld krijgen. Iets wat wij nu lezen als stuitende stigmatisering en repressieve disciplineringsacties. Voor ons werden ze daarmee buiten de reguliere maatschappij gesteld en veroordeeld! In die tijd was dat echter bepaald minder heftig. Weliswaar was zo’n teken de uiterlijke verwijzing naar hun lage status, maar geen terechtwijzing, geen appèl op of dwang tot ander gedrag!

De Grote Opsluiting (repressie)

Eén van de redenen waarom externe analyses de disciplineringsacties in sociaal werk benadrukken, heeft alles te maken met hét sleutelmoment uit de voorgeschiedenis. Het draait om wat in de 16e E. verschijnt als een radicale repressie van afwijkend gedrag. Door Foucault is dat ondubbelzinnig benoemd als ‘de Grote Opsluiting’.

Op de achtergrond ervan speelt de verandering in de maatschappelijke (lees: stedelijke) context. Waar voorheen adel en geestelijkheid de sturende elites vormden m.b.t. het beheersen van armoede en marginaliteit neemt nu de overheid stilaan die positie over. Die straft, gedooft niet langer!

De vraag is echter of wat Foucault over heel Europa uitsmeerde, wel effectief overal even scherp gold. De situatie in de Nederlanden is zeker genuanceerder.

Vanaf 1525/6 merken we een dubbel spoor. Eerst in de interventies vanuit de (lokale) overheid m.b.t. strijd tegen de bedelarij (Ieper-1525). Daarnaast in de richtinggevende humanistische analyse van [Juan Luis Vives](#) in ‘*De subventione pauperum*’ (1526).

Van Vives blijft doorgaans het rudimentaire beeld over dat hij de armen repressief verplichte om te werken. Maar zijn stedelijke disciplinerende aanpak werd echter tegelijk verzacht door een tactische opstelling met opvoedende bedoelingen. Hij wilde armen leren ordelijk te huishouden. Hun kinderen moesten worden onderwezen, zodat ze een fatsoenlijke levenswijze konden realiseren. Ze hoorden hun kost te leren verdienen, eerlijk door het leven te gaan in spaarzaamheid en volgens de wet van God.

In zijn analyse van de armoedeproblematiek in de veranderde steden en economieën van begin 16^e Eeuw ontwikkelt Vives dus zeker geen puur repressief discours, eerder een moraliserend. De *subventione pauperum* wil armen wel bijsturen, maar juist niet vanuit een rechtlijnige onderdrukking, wel vanuit een begeleidingsoptiek.

Iets soortgelijks is ook, zij het met welwillende ogen, af te lezen uit hoe in de Nederlanden de ‘tuchthuizen’ armoedebeheersing institutionaliseerden: [Coornherts ‘Boeventucht’](#) (1587) illustreert deze, op morele gronden rustende, corrigerende optiek. Hij pleit voor doelmatige ordehandhaving. Straf heeft een opvoedende betekenis met het oog op zedelijke vervolmaking. “Schrik niet, ik wreek geen kwaad, maar dwing tot goed” zo luidde de tekst boven het Spinhuis te Amsterdam (1597).

Het humanisme neemt rationele afstand van de oude religieuze inkapseling. Er is niet langer plaats voor armen die van liefdadigheid leven. Wie daartoe fysiek in staat is moet werken! Tegelijk klinkt hieronder een bevrijdende toon ten aanzien van de status van machteloosheid en passiviteit die armen tot voordien toegeschreven werd.

Deze benadering is heel duidelijk een gevolg van de economische en culturele (Renaissance) omstandigheden van dat moment en het antwoord vanuit nieuwe eigentijdse inzichten.

Ook in het vervolg is steeds weer die dubbele achtergrond te merken bij de beheersingsmodellen die overheden of hun inspiratoren neerzetten: het disciplineren tot arbeid en normering (accepteren van de dominante waarden en gedragingen van de heersende – vooral katholieke – moraal).

De economie dicteert?

Omstreeks 1750 is er een bepalende economische omslag. Ondernemers willen goedkope werkkrachten (het corporatisme van het gildendom verdwijnt). De scheiding tussen rijk en arm wordt scherper, trouwens ook zeer zichtbaar in de huisvesting.

De taal van de rijken is: “Ledigheid is het oorkussen van de duivel”. We krijgen te maken met het onderscheid tussen goede en slechte armen, te begrijpen als: vatbaar voor disciplineren of niet!

In de tweede helft van de 18e Eeuw neemt in onze contreien het ‘armenleger’ verder onrustwekkende proporties aan. Eind 18e Eeuw gaat de strijd tegen het pauperisme een nieuw stadium in. Gevolg van de nog verdere groei van vagabondage en prostitutie enerzijds en de groeiende vraag naar goedkope arbeidskrachten anderzijds. Op grond van Verlichtingsideeën wordt een rationelere benadering daarbij richtinggevend. Het benutten van de arbeidskracht van behoeftigen wordt scherp geformuleerd, maar humaner omgebogen.

De voedingsbodem voor vernieuwing van een eenzijdige repressievere politiek groeit! Een genuanceerdere disciplineren is herkenbaar bij de Gentse schepen Jean Jacques Philippe Vilain XIII (1712-1777). Hij wil ronddolende armen wel opsluiten, maar ze tegelijk ook vormen. Zowat tegelijkertijd verschijnt de *Traité sur la mendicité* (1774) van François-Joseph Taintenier (1729-1776) met een ondertoon van verzet tegen gevangenis-manufacturen. Zij het dan wel wegens oneerlijke concurrentie. Hij pleit voor een meer lerende dan bevoogdende aanpak, af te lezen uit van zijn voorstellen:

- tegen de opsluiting van misdadigers, vrouwen en bedelaars in één instelling;
- uitbouwen van scholen (kinderen van armen moeten in werkscholen ‘regelmatig leren werken’ – moeten worden geholpen om zelf hun armoedecondities te leren overwinnen);
- tuchthuizen moeten er alleen blijven voor onverbeterlijke bedelaars.

Het afgewogen en genuanceerd karakter van zijn aanbevelingen valt op. Disciplineren wordt uitdrukkelijk gerationaliseerd én gespecialiseerd. Zo begint een doelgroepenbenadering, gecombineerd met afzwakking van ‘onproductieve’ repressie. Hij schuift op naar opvoeding en onderwijs als start van wat, met wat tijdsgevoel, een elementair emancipatieperspectief zou kunnen heten.

Toenemende overheidsverantwoordelijkheid

In de periode van de Franse overheersing (1791-1815) worden de krijtlijnen van een preciezere sociale overheidspolitiek helder gekalkt! Armen waren arm, zo stelde men,

vanwege hun luiheid, dronkenschap, verkwisting, zorgeloosheid, het toegeven aan opwellingen, hun gebrek aan zelfbeheersing. Ruime armensteun zou één en ander alleen maar versterken! Er zou gewenning optreden aan de verleende steun, wat leidde tot blijvende afhankelijkheid. Te genereuze steun zou een klasse van paupers kweken, die zich van generatie op generatie zou voortzetten. Klinkt dat trouwens niet als de hedendaagse diagnose uit 'Leven aan de onderkant' van [Theodore Dalrymple](#). Armoedebeleid was daarom een kwestie van opvoeding én zedelijke verheffing, gericht op een mentaliteitswijziging, meer dan op materiële hulp. Harde maatregelen maakten plaats voor strategieën gericht op zelfdisciplinerend.

Overheidsregulering wordt belangrijker en met nieuwe principes ingevuld:

- Gemeentebesturen moeten eventueel verlies van armenzorginstellingen bijpassen;
- Behoeftigen kunnen uitsluitend een beroep doen op het [Bureau van Weldadigheid](#) (lokale overheidsinstellingen, 1796) van hun gemeente of van de gemeente waar ze een tijd gewoond hebben;
- Alle armenzorg wordt door de wereldlijke overheid gecontroleerd;
- Registratie, classificatie en supervisie worden gebureaucratiseerd.

Bij de Bureaus van Weldadigheid valt op hoe sterk ze eigenlijk nog het model van de middeleeuwse [Tafels van de Heilige Geest](#) volgen, met blijvende invloed van de lokale clerus. De 'hospices' functioneerden als opvang voor de zwakke armen: de zieken, ouderen, vondelingen, wezen, gehandicapten en verwaarloosde kinderen. Dat bleef zo tot diep in de 19^e Eeuw.

Uit bovenstaande voorgeschiedenis houden we een vergelijkende beweging t.a.v. pure disciplinerend over. Daarbij is duidelijk dat ook de extreme vorm van disciplinerend, m.n. repressie, geleidelijk sterker gepaard gaat met investeren in leren. En dus in het geloof dat armen hun situatie zelf kunnen aanpakken en veranderen (weg van het passieve schuldmodel: "armoede is hun schuld, maar ze kunnen het niet helpen!")

Het eigen sociaal werk terrein: eerste bemesting

de 19^e Eeuw

De tijd van de industrialisatie en de ermee gepaard gaande [sociale quaestie](#) levert duidelijke beweging op t.a.v. het dominante disciplinerenddenken.

Een niet onbelangrijke aanloop om het emancipatiediscours ingang te doen vinden ligt bij de vrouwenbeweging en de zgn. eerste emancipatiegolf. John Stuart Mill gebruikt het begrip om de gelijkberechtiging (juridisch accent) van vrouwen t.o.v. mannen uit te drukken. De suffragettes ontwikkelen een collectieve verzetsstrategie tegen de dominante man-vrouw opvattingen en onderdrukkende praktijken (maatschappelijk accent). Het is hun streven om ook maatschappelijk van betekenis te zijn. Daarvoor lijkt sociaal werk een goed actieterrain. Onrechtstreeks straalt zo deze eigen emancipatiestrijd af op de aanpak van de eerste doelgroepen in het sociaal werk (zie verder).

De arbeidersbeweging zal in de 19^e Eeuw eenzelfde weg opgaan met nadrukkelijker strijd tegen economische uitbuiting en onderdrukking. Deze beweging trekt zich traag op gang, maar plaatst maatschappelijke armoede en uitsluitingproblematiek wel geleidelijk centraal in het maatschappelijke debat, tot uiteindelijk ook scherpe emancipatiestrijd volgt.

Marx en Engels en anderen formuleren deze emancipatiegedachte. Een hele reeks van 'voormannen' zullen ze stem en vuisten geven. Zo voelt de zittende burgerij stilaan de hete tot gloeiende adem van de lagere klassen in de nek. Haar reactie is eerst een liberale ontkenning van de verantwoordelijkheid van de overheid m.b.t. sociale problemen. Ze pleit daarentegen

voor... verheffing. Lagere groepen moeten (alweer!) opgevoed worden tot zich beheersende, spaarzame, werkzame lieden. Hun discours is dat van een 'beschavingsoffensief'. Daarnaast reageert de traditionele charitas met een resem van initiatieven, waarbij godsdienstige sturing verbonden wordt met het lenigen van noden en het bieden van elementaire opleiding. In zijn overzichtswerk van de Belgische zorg (1858) legt De Haerne daar de klemtoon op: (...) aux hospices, aux écoles et aux ateliers d'apprentissage, qui sont les trois principales sphères d'activité de la charité chrétienne. Voorbeelden daarvan zijn spinscholen, kantscholen e.d. Geleidelijk raken een aantal belangrijke veranderingen t.a.v. louter repressieve of louter aalmoesgerichte disciplineringspraktijken wel gemeengoed.

Eenzijdiger disciplineren voorbij?

Verschuivingen in de 19e E., dikken disciplineren in tot volksverheffing en beschaving. Een eerste 'verzachting' van het scherpe disciplineringsdenken wordt vanaf de eerste helft van de 19^e Eeuw herkenbaar in de *sociale filantropie*. Hulp verlenen aan armen moet niet overgelaten worden aan de liefdadigheid, maar is ook verenigbaar met een verlicht burgerlijk engagement. De doelstelling is verheffen, nood lenigen, maar ook eigen verantwoordelijkheid beklemtonen (werk, sparen!). Er zijn algemeen, een drietal belangrijke veranderingen t.a.v. rechtlijnig disciplineringsdenken.

Eerste verschuiving: wetenschap als ondertoon.

In de sfeer van charitas en filantropie en in de eerder gesitueerde context van vrouwenemancipatie groeit het sociaal werk als een apart maatschappelijk instrument. Mary Richmond, vertrekkend vanuit protestantse charitas, zal in haar eerste inhoudelijke schetsen van professioneel sociaal werk dit uittekenen als '*scientific philanthropy*'. Een hele reeks adellijke en burgerlijke vrouwen nemen daarbij het – voor henzelf emanciperend – engagement op om zich in te zetten voor de verdrukten.

Sociaal werk wordt nu ontwikkeld vanuit een eigen kader, dat meteen getuigt van ingebakken dualiteit. Tegenover ontvoogding en persoonlijke kansen grijpen, staat zelfbeheersing en dwingende sociale integratie.

In de eerste interventiepatronen wordt ook zichtbaar hoe verschillend dat gestalte krijgt. Enerzijds noteren we het accent op individuele groei en eigen verantwoordelijkheid binnen de Charity Organisation Society (Engeland, 1869; VS, 1877). Daartegenover wordt een meer maatschappelijk gerichte structurele aanpak ontwikkeld in het *settlement work*: [Toynbee Hall](#) – Londen (1884) en [Hull House](#) – Chicago (1889).

Tweede verschuiving: sociaal onderzoek als basis.

Een volgende verschuiving is herkenbaar in acties die vanuit radicale liberalen worden ontwikkeld. In België en ook in Nederland, mee geïnspireerd door de Franse utopisten (Saint Simon, Fourier), ageren *sociaal hygiënist*en (± 1840).

De toename van het sociaalwetenschappelijk en medisch denken was hiervoor een belangrijke stimulans. Hun actie is ingegeven door de confrontatie met schrikbarende grote sterftcijfers, waarvoor ze verklaring zochten in de onhygiënische leefomstandigheden van armen en proleten. Ze lanceren een 'hygiënische beweging' die dicteert hoe men zich hoort te voeden en te verzorgen. Ze hopen de lagere klassen naar een keuriger gezinsleven te leiden, met aandacht voor maat (alcohol!), zuiverheid in gedrag, voeding en verzorging.

Hun achterliggende bezorgdheid reikt wel verder: bedreiging afwenden van '*les classes dangereuses*'.

Parallel hiermee lopen ook allerlei sociale enquêtes en onderzoek naar woningproblematiek, voedselproblemen, naar werkomstandigheden en gevangenissituaties.

België speelde hierin een trekkersrol met als steunfiguur Adolphe Quetelet (statistiek) maar vooral met iemand als Edouard Ducpétiaux (1804-1868), bijzonder illustratief figuur voor de subtiele verschuiving in het (Belgische) disciplineringsdenken.

Hun hele strategie wordt gekenmerkt door klemtoon op open onderzoek maar tegelijkertijd ook beknot door de oogkleppen van de eigen burgerij en kleinburgerij (artsen, advocaten, onderwijzers enz.).

Derde verschuiving: het versterkt aanspreken van eigen oplossingsvermogen.

Een laatste tactisch antwoord is merkbaar in het onderwijsveld. Daar verschijnen adultscholen, georganiseerd voor volwassenen (vanaf 14 j.), een inhaaloperatie beogend t.a.v. ongeletterdheid. Toch wordt ook hier het emancipatieperspectief weer ingedrukt tot ‘verzedelijking’. Zeker waar de formule vorm krijgt in de katholieke – als godsdienstlering ingevulde – zondagsscholen. Die richten zich dan vooral op jongeren waarvan men vreesde dat ze door werk- en leefomstandigheden zouden ‘verwilderden’ of in handen van het socialisme vallen. Bovenop werd via patronage, ontspanning en (godsdienstige) vorming georganiseerd en elementaire beroepsvorming aangeboden.

Zo ontstaat een breder spectrum van begeleiding waarmee men hoopte aangepast gedrag af te dwingen bij de onderliggende sociale klassen en puur repressief optreden niet meer behoefde.

Tegenover deze burgerlijke antwoorden op de problematiek van de 19e Eeuwse misère staat de emancipatielijn vanuit de socialistische en christendemocratische arbeidersbewegingen die vanaf halverwege die eeuw grond onder de voeten krijgen. De eerste stappen worden gezet in de richting van lering en onderlinge bijstand (Broederlijke Wevers en Spinners te Gent - 1860). Nadien raakt vooral de socialistische beweging beter georganiseerd. Naast de strijd om het materiële, maar ook in functie ervan, begint men met emanciperende vorming van een klassebewustzijn.

Neerslag van de verschuivingen: een veranderd klimaat?

Ondanks aparte interventies blijft de sociale politiek van de overheid zwak en zelfs repressief en blijven de liefdadigheidsinstellingen functioneren als paternalistische instrumenten, ingezet om het oude maatschappelijke machtsonevenwicht te handhaven. Veel van de [klassieke liefdadigheid](#) (Sint-Vincentiusgenootschappen, Xaveriusgenootschappen) blijft betuttelend en moraliserend met de ondertoon van puur bekeringswerk.

Hoe gecompliceerd de verschuiving naar een meer emanciperende invalshoek op het eind van de 19e en begin 20e Eeuw was, valt af te lezen uit een polemiek van twee Belgische ambtenaren Henri Velge (HV) en Elise Plasky-Van de Vyvere (EP) m.b.t. de nood aan crèches voor werkende moeders uit de arbeidersklasse.

Uit hun discussie blijkt hoe het dilemma speelt op verschillende niveaus:

- *rol van overheid:* organiseren van crèches als noodvoorziening (HV) of juist als algemene basisvoorziening (EP)
- *sociaaltechnische invalshoek:* een medische benadering, crèches zijn geen pedagogisch alternatief enkel noodoplossingen om kindersterfte tegen te gaan (HV) tegenover een sociale benadering: crèches zijn een fundamentele steun voor werkende vrouwen
- *ideologische invalshoek:* vrouwen moeten gezinsrol prioritair stellen (HV) versus emanciperend effect van crèches die vrouwen ruimte geven voor werk (EP)
- *beoogd interventie-effect:* bestraffend en belerend t.a.v. vrouwen die tekortschieten in hun opvoedingsgedrag (HV) versus ruimte voor beroepsarbeid van vrouwen (EP)

- *lezen van doelgroep*: moeders verwaarlozen kinderen – zie schuldmodel (HV) versus (EP) die vaststelt dat vrouwen de privécrèches ontwijken omdat die ervaren worden als een almoes en dus vernederend.

Velge formuleert een dominant disciplineringsdiscours met moreel bevoogdende trekken, tegenover Plasky een emancipatiediscours met geloof in de eigen keuzes van vrouwen.

Het sociaal werk terrein met uitgebreide begroeiing

Arbeidersbeweging in het interbellum

Het interbellum laat een nieuwe omslag zien in het disciplinerings-emancipatie dilemma. Het meest illustratieve spoor daarvan loopt via de arbeidersbeweging, die een duidelijk collectief emancipatieperspectief ontwikkelt. Maar het valt op dat dit tegelijk gepaard gaat met fenomenen van (interne) disciplinerings!

In de socialistische beweging is een dubbele ‘interne’ disciplineringslijn vast te stellen:

- a) leden worden geacht instemend de partij- en organisatie lijn te volgen, die in België via de coöperaties een duidelijk meer onmiddellijk materiële, dan een strijdend structurele stempel heeft;
- b) leden horen zich in te schrijven in de eigen strak afgelijnde bewegingscultuur. Centraal daarin is het vormings- en ontwikkelingswerk gestuurd en gecoördineerd door de Centrale voor Arbeidersopvoeding (1911), maar ook het hele verenigingspatroon van koren, turnkringen, fanfares etc. Daarenboven speelt het appèl tot cultuursocialistische ontwikkeling. Hendrik De Man werkt dit uit, parallel met de Nederlandse AJC van Koos Vorrink, met sterkste doorstraling in het jeugdbewegingswerk.

Onder deze ontwikkeling ligt een beredeneerde en bewust disciplinerende sturing van het emancipatieproces van de arbeidersklasse. ‘Emanciperen, maar dan op onze voorwaarden!’ is misschien te cru uitgedrukt, maar toch! Tijdsomstandigheden maakten die opstelling acceptabel, hoe vreemd en contradictorisch dat nu ook lijkt.

En dit gold ook voor de katholieke arbeidersbeweging:

- a) lidmaatschap van Vredes, van studiekringen enz. van bovenaf gestuurd door het eigen corps van leidinggevende ‘sociaal werkers’. Bestaand uit een leger van ‘*petits vicaires*’ (met een op [Rerum Novarum](#), (1891) gebaseerd sociaalchristelijk ideeëngoed). Klaar om in alle parochies deelorganisaties voor specifieke doelgroepen (jongeren, vrouwen, volwassen mannen) op te zetten.
- b) het gaat om disciplinerings in de christelijke sociale leer (aanvankelijk antisocialistisch) en om opname in die grote familie: als katholieke arbeider met het hele gezin.

Sociaal werk zelf

Een tweede filtering van het emancipatie-element kan geïllustreerd worden met specifieke opstellingen binnen het (Belgisch) professionele sociaal werk.

Vanaf de jaren twintig krijgen we opgeleide sociale werkers, gekenmerkt door een verschillende kleurspoeling! Eén groep is meer gericht op individuele probleemaanpak, de andere is meer georiënteerd op collectieve ondersteuning.

De kleuring wordt bepaald door hun vorming binnen ofwel de overheidsschool (Brussel) of de liberale school (Antwerpen), ofwel de ideologische lijnen van de beide arbeidersbewegingen die elk hun opleiding hebben.

Bij een eerste balans na 10 jaar scholing (Antwerpen, 1930) is dit verschil in oriëntatie en dus ook in de hantering van het disciplinerings-emancipatiedilemma heel sprekend.

Twee varianten ervan worden geformuleerd door dr. [René Sand](#) en [Maria Baers](#), allebei betrokken bij het onderwijs van sociaal werkers en allebei lid van de Hoge Raad voor Maatschappelijk Werk.

Sand ziet in de opdracht van sociaal werkers een combinatie van een individuele en een structurele aanpak. De individuele louterende aanpak is materieel van aard: *assistance palliative*: directe nood lenigen, verbonden met een *assistance curative*: oog hebben voor de sociale probleemgebieden als alcoholisme, tuberculose, jeugdproblematiek enz.). Hieraan moet ook een *assistance préventive* worden gekoppeld. De structurele aanpak van sociale problemen formuleert hij als *assistance constructive*: een maatschappijopbouw gericht op het verhogen van de levensstandaard en het realiseren van de vrije ontwikkeling van de menselijke persoon.

Baers, Algemeen Secretaris der Christene Sociale Vrouwenwerken, formuleert eenzelfde dubbele weg. Sociaal werkers moeten “voor de onvoorkeerbare ellende een verstandige en doelmatige heilende hulp bieden” (...) De grote sociale taak die ze echter moeten verwezenlijken is “de volkswelvaart bevorderen, den sociale vrede in de hand werken”. En op dit laatste punt verschilt ze radicaal van Sand. ‘Maatschappelijk assistenten’ moeten zich richten op “het stichten of bevorderen van normale maatschappelijke kaders” als antwoord op “het gebrek aan normale werking van het familiaal kader, van het beroepskader, het kader waarin ons leven als staatsburger geplaatst is, en – als ik als geloovige spreek – van het kerkelijk kader.”

Voor haar gebeurt dat uiteraard via de katholieke zuil als schoot van waaruit sociaal werkers moeten werken aan een collectief-emanciperende maar zuilgebonden beweging.

Sand opteert op dit punt voor structurele overheidsbemoediging via ‘les services sociales’ die hij breed uitmeet.

de periode na de Tweede Wereldoorlog

Vanaf dan zal sociaal werk bij ons gebaseerd worden op de methodische ontwikkelingslijnen die in Amerika zijn uitgetekend. Accenten liggen op individuele ontplooiing, via [casework](#) en groepwerk en op een wat structurelere aanpak via bvb actie- en bewegingswerk (in de zuilen), later via o.a. buurt- en opbouwwerk.

Casework evolueert naar aangestuurde zelfdisciplinerende. De werker steunt op de ‘relatie’ met zijn cliënt en speelt een dubbelrol: empathische beroepskracht, maar tegelijk ook tot voorbeeld strekkende geïntegreerde en aangepaste burger!

De concrete inpassing van deze basismethoden van sociaal werk gebeurt duidelijk anders in België dan in Nederland. Het sturende socialistische en vooral christelijke bewegingswerk heeft tal van instellingen laten groeien binnen het zuilverband en kanaliseert daarmee ook de inhoudelijke ontwikkeling. Men handhaaft ook een klassiek paternalistisch (of maternalistisch?) geïdealiseerd beeld van de sociaal werker:

- een hoog ideaal van toewijding;
- het realiseren van “een open veelzijdige ontwikkelende geest”;
- bekommerd zijn om het menselijk lijden, meelevend;
- technisch toegerust om “tot de noodlijdende het woord te spreken dat verheft, de daad te stellen die vertroosting brengt.”

Daarnaast hoort binnen de zuil ook sociaal actiewerk thuis, in vakbond en verenigingen: het doorzetten van een geëngageerde maar gekanaliseerde emancipatieoptiek.

Casework, het zo geroemde houvast voor werkers in individuele zorg, komt snel in psychodynamisch vaarwater terecht. Maatschappelijke oorzaken van individuele problemen verdwijnen naar het achterplan. Psychologisch problematiseren volgt het sociologisch problematiseren op en de maatschappelijk werk-specialisatie ontwikkelt gaandeweg een

dominant persoonlijk groei-discours. Specialisaties in het sociaal werk groeien daarmee ook van elkaar weg waarbij de meer maatschappelijk emanciperende lijn van achterstandsbestrijding zijn weg zoekt in o.a. buurt- en opbouwwerk.

70er jaren en erna

De ingebouwde tweeslachtigheid van sociaal werk werd niet eerder zo sterk geproblematiseerd als in de jaren zeventig. Ontvoogding van jongeren, vrouwen, holebi's speelden hierbij een belangrijke rol. Met als decor ook economisch sterk gewijzigde omstandigheden. De welvarende omgeving maakte ruimte vrij voor de vraag naar individueel bepaald welzijn.

In het verleden werden mensen minder aangesproken op de inzet van alle eigen ontplooiingsmogelijkheden. De verbinding tussen individu en samenleving liep over aanpassing. Op zich niet repressief of disciplinerend, maar ingegeven door de tijdsgeest en uitgedrukt in geaccepteerde sociale controle en gedeelde inzichten! Zo functioneerde ook sociaal werk daarbinnen, tot het aangestoken werd door nieuwe wetenschappelijke inzichten en maatschappelijk veranderingselan!

Eén van de aanleidingen die binnen het sociaal werk bij ons een omslag heeft helpen realiseren was de aandacht die [Herman Milikowski](#) met zijn *'Lof der onaangepastheid'* (1967) richtte op afwijkend gedrag. Hij maakte duidelijk hoe sociaal werk (m.n. de onmaatschappelijkheidsbestrijding van arme gezinnen) een onzinnige, dwaze en vormelijke disciplinerende nastreefde. Later volgde de, nu schematisch aandoende maar toen explosieve analyse van [Hans Achterhuis](#) in *'De markt van welzijn en geluk'* (1980). Hij legde een dikke vinger op een zere plek: de ingebouwde disciplinerende in het sociaal werk was gestoeld op professionele eigenwijsheid. Beter was het als sociaal werk terugtrad en meer overliet aan de informele zorg.

Vanuit een soort overtrokken masochistische reflex werd deze diagnose al te gemakkelijk geaccepteerd. Daarenboven gaf ze de overheden argumenten om de (speel)ruimte van sociaal werk sterker af te gaan grenzen, zelfs te beperken.

Het zich hierop bezinnende sociaal werk schoot dan twee kanten op.

Een eerste reactie ging mee in de aandacht voor de individuele keuzes en de persoonlijke groei als drijfveer voor alle gedrag. Daarbij zeilde men ook mee op de golf van individuele ontdekkingsvormen die aangereikt werden in (semi)therapeutische settings.

Een tweede reactie kreeg vorm door engagement in een hernieuwde maatschappelijke emancipatiestrijd. Zoals in de 19^e Eeuw sociaal werk verbonden raakte met de arbeidersbeweging, ging het nu relaties aan met de nieuwe sociale bewegingen van vrouwen, jongeren, politieke bewegingen ook.

De eigen geschiedenis las men als maatschappijbevestigend en conformerend (t.a.v. de burgerlijke cultuur van gezinswaarden, hiërarchische verhoudingen, paternalistische opvattingen en keurigheidsnormen). Een golf van 'kritische zelfreflectie' trok door het sociaal werk en overwoekerde de eigen ingebouwde (dubbelzijdige) identiteit.

Men leek in beide gevallen, geen geactualiseerd antwoord meer te vinden op die eigen dualiteit van disciplinerende en emancipatie. Dus overschreeuwde men zijn eigen mogelijkheden! Zowel als therapeutisch dan als politiek instrument botste sociaal werk tegen de eigen grenzen van instellingsopdrachten, regelgeving en de eigen technische spankracht. Resultaat: na een aantal jaren van coulante speelruimte hoonde de samenleving deze 'bokkensprongen' weg en het werk verloor heel wat van zijn moeizaam opgebouwde professionele achting.

Werkers kregen het extra moeilijk toen ze daaropvolgend geconfronteerd werden met een terugwijkende verzorgingsstaat. Hun biotoop veranderde grondig door opkomende oriëntatie

op marktwerking (radicale paradigmawisseling geïnspireerd door neoliberale tijdsreflex) en groeiende integratieproblematiek.

Hun zwakte t.a.v. die gewijzigde ontwikkelingen bij cliënten en hun omgeving wordt dan ook aangeklaagd in een pleidooi voor een ‘modern paternalisme’ (1994). Werkers moesten maar eens hun opdracht terugnemen om sociaal integrerend te werken (ja, disciplinerend, maar dan wel zonder ‘drammerigheid’). Lezen we hierin een eerste aanzet voor wat later zichtbaar zal worden in *outreaching werken*, in bemoeizorg? En wordt er daarmee terug aangeknoopt met de basale ethische dimensie in het sociaal werk die de reikwijdte van het disciplinerings-emancipatiedilemma altijd al louterde?

Actualiteitsbeeld

In de disciplineringsstrategieën blijkt steeds hoe sterk twee tactische opties gelden: enerzijds het navolgen van de dominante culturele gedragspatronen en anderzijds het mee participeren aan de economische productie.

Tot in de recente actualiteit vinden we deze klemtonen terug, zij het dat de eerste oriëntatie wat minder eenduidig te benoemen is ten opzichte van het verleden. Een geglobaliseerde samenleving die de heterogeniteit van mensen juist moet toelaten kan moeilijk disciplineren in een rigide cultureel patroon eisen. Toch vinden we ook daar nog sporen van terug in vormen van inburgering, bemoeizorg enz. Maar de bepalende dimensie van deze disciplineren is wel verschoven van conformerende naar constructieve sociale integratie. Kenmerkender is wel het continue voortbestaan van arbeid als disciplineringsstrategie, waarvoor we nu in ‘*workfare*’ zelfs een eigentijdse term hebben. Wat, in het licht van de historische continuïteit daarenboven ook sprekend is, is dat hier meteen ook een tactiek van leren aan gekoppeld is. Ook daar hebben we geüpdate termen voor: *lifelong learning* en *employability*!

Maar net zo min als we voor het verleden de disciplineringsstrategie als een eendimensionale actielijn mogen interpreteren, geldt dit ook nu. Disciplineren tot arbeid (het zgn. ‘activeringsdiscours’) heeft ook een emancipatorische ondertoon. Activering tot werk, als speerpunt van sociale inbedding en waardering, maakt de weg open tot bredere maatschappelijke participatie. Toeleiding naar werk is zo bekeken geen repressieve sturing, maar het effenen van de weg om maatschappelijk mee te kunnen spelen.

Deze invulling van activering als een ‘emancipatorisch project’ is echter niet de enige tendens. Mathijssen schetst daarnaast:

- activering als disciplineren van uitkeringsgerechtigden;
- activering als onderdeel van een ruimere macro-economische politiek;
- activering als bijdrage tot sociale cohesie;

Deze en bovenstaande zijn de verschillende dimensies waarbinnen sociaal werk opdrachten kan krijgen.

Er is ook nog meer dan ‘activering voor werk’ als suggestieve actuele disciplineringslijn. Gewijzigde maatschappelijke omstandigheden doen het sociaal werk functioneren in een bijzonder complexe samenleving. Daar is al lang geen sprake meer van rechtlijnig conformeren aan een eenduidig waarden- en normenpatroon. Sociale verbanden zijn verzwakt, er geldt een individualiseringsopdracht, belang van competitie en competenties wordt aangeschroefd, met erupties van opgehoopte individuele of collectieve spanningen, van ongelukkige marginalisering enz.

Ook en vooral hierin ligt de hedendaagse uitdaging van sociale insluiting/sociale uitsluiting (*social inclusion/social exclusion*). Het gaat daarbij niet simpelweg om dwang, maar juist om

‘disciplineren met een emancipatorische optie’. Met sociale insluiting zoekt men naar het opwekken van de krachtbronnen van zwakkere individuen en groepen gekoppeld aan een mondige opstelling om hun situatie in de samenleving te bevechten (= *empowerment*)! Bewegingen als Er op af! (NL) en Bindkracht (VL) verbinden de hedendaagse dubbelheid met mensen hun plek laten veroveren in de samenleving en een appel op sociale inbedding via eigen netwerken.

Maar hoe eenduidig is dat? De zogenaamde Vogelaarwijken zouden krachtwijken worden met een ‘achter-de-voordeur-aanpak’ in combinatie met bewonersinitiatieven. Maar in Vlaanderen leest een opbouwwerker dat zo: “In de Nederlandse achter-de-voordeur-aanpak bespeur ik een nieuw soort beschavingsoffensief (...) wanneer de moraal de politiek vervangt en bepaalde groeperingen in de samenleving menen te weten wat goed is voor andere groepen. Dat werkt polariserend. Daar zitten vooral beheersingsstrategieën achter om bepaalde problemen in te dammen zonder ze fundamenteel op te lossen. (...) Men probeert (...) sociale cohesie op lokaal niveau te herstellen terwijl dat landelijk verdwijnt (...)”. (Knack, 1 juli 2009) Kijkt hij door oude idealistische brillenglazen alleen geschikt voor een eenzijdig discours?

Omgaan met je DNA, zo ben je geschapen!

Het disciplinerings-emancipatiedilemma vraagt om telkens nieuwe antwoorden binnen specifieke concrete maatschappelijke omgevingen.

De resem van begrippen en interpretaties die we ondertussen hebben, verhogen soms het verhullend karakter t.a.v. het dilemma. Maar bij nader inzien blijkt steeds weer dat er noch een zuiver disciplineringsaccent, noch een zuiver emancipatieaccent in het sociaal werk valt af te lijnen. In elk tijdsgewricht verschijnen interne discussies én zoekende praktijken, telkens opnieuw moet de spanning worden opgelost.

Sociaal werk kan zich hier niet van losmaken, is er met handen en voeten aan gebonden door zijn functie voor de samenleving en door de eigen beroepsgrenzen. Het heeft precies wortel kunnen schieten omdat het inzetbaar is om dit dilemma te hanteren!

Wat houden we verder over?

Tijdsomstandigheden en de positie van sociaal werk in een concrete samenlevingsgewricht, bepalen steeds in welke mate de een of andere component van het dilemma (schijnbaar) overheerst.

In dat proces spelen een aantal factoren een rol:

- sociaal werk als een eigen professionele activiteit, staand tussen mensen en hun samenleving;
- de wisselende inzet ervan in samenlevingen via specifieke instellingen en de inbedding van sociaal werk in het vigerende sociale beleid;
- ontwikkelde tegenstrategieën van doelgroepen;
- de reacties en analyses van buitenaf die op de praktijk inwerken en bijsturingen beïnvloeden

Over de auteur

Wim Verzelen, ex-lector Karel de Grote-Hogeschool te Antwerpen, auteur van *Sociaal Werk. In- en uitzichten* (Garant, 2005) en mederedacteur van de canon sociaal werk.

Mail: Wim.Verzelen@telenet.be

Verwijzingen

- Booden T., Armenzorg te Gent, 1600-1640, Scriptie voorgelegd aan de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Geschiedenis, 2003
- Debrauwere J., Het beeld van alcohol. Een historische discoursanalyse van de antialcoholcampagnes tussen 1879 en 1919 http://www.vub.ac.be/wetenschapswinkel/publicaties/2006-2007/thesis_JDebrauwere_jenevermuseum.pdf
- Deferme J., Aan iedere Belg wat hem toekomt. Visies over sociale rechtvaardigheid in sociaal-politieke debatten rond 1900, BTNG, 2004,1, pp. 49-78
- De Haerne Kann., Tableau de la charité chrétienne en Belgique. Ou relevé des œuvres de bienfaisance, Louvain, 1858
- Dumoulyn J., Marginalen of radicalen?, Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis, 2005 nr. 2
- Frégier H. A., Des classes dangereuses de la population dans les grandes villes et des moyens de les rendre meilleures, 1938
- Gerin P., Aspects éducatifs de l'action de sociétés ouvrières catholiques avant 1914, in BTNG, 1979, 1-2, pp.191/2
- Houwaart E.S., De hygiënisten, Artsen, staat & volksgezondheid in Nederland 1840-1890, Historische uitgeverij, 1991
- Jones C., Poverty and Social Exclusion in Reasons for Social Work, in The Blackwell Companion to Social Work (Paperback) by Martin Davies (Editor), 2002
- Kuypers P. en Van der Lans J., Naar een modern paternalisme, De Balie, 1994
- Mathijssen C., Activeringspraktijken in de Sociale Economie: Een casestudie bij buurt- en nabijheidsdiensten. Proefschrift aangeboden tot het verkrijgen van de graad van Doctor in de Pedagogische Wetenschappen, 2008
- Van de Perre R., Public Charity and Private Assistance in Nineteenth-Century Belgium, p.115 e.v. in I. Brandes/K. Marx-Jaskulski (Hrsg./Eds.) Armenfürsorge und Wohltätigkeit. Ländliche Gesellschaften in Europa, 1850-1930. Poor Relief and Charity. Rural Societies in Europe, 1850-1930, Peter Lang, 2008
- Van der Laan G. en Van der Stel J., Welzijnswerk tussen differentiatie en integratie, 2001 http://www.jaapvanderstel.nl/Artikelen_en_stukken_files/Toekomst%20welzijnwerk_2001.pdf
- Turrel D., Une identité imposée : les marques des pauvres dans les villes des XVIe et XVIIe siècles, Cahiers de la Méditerranée, vol. 66, L'autre et l'image de soi, 2003, (op het net : 2005) zie <http://cdlm.revues.org/document97.html>
- Vandebroeck M., Kinderopvang, een noodzakelijk kwaad p. 274 e.v. in Paradoxen van pedagogisering, Handboek pedagogische historiografie, Depaeppe, Simon en Van Gorp, (red.), Acco, 2005